

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ТЕТІКТЕРІ

Байбосынов С.Б.,

Философия докторы (PhD)

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Нарықтық экономикада әрбір тауар өндіруші өзінің шығаратын өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды көздейді. Өйткені бәсекеге ортаның дамуы шығарылатын өнімнің сапасын арттыруға, бағаны төмендетуге ықпалын тигізіп, тұтынушылардың кең көлемді сұранысын қанағаттандыруға итермелейді. Ғылыми әдебиеттерде және үйреншікті қарым-қатынаста мұндай қақтығысу бәсекелестік деген атқа ие болды.

Нарықтық экономика қатаң бәсекелестікпен сипатталады.

Нарықтық экономикада өндіріс пен мемлекеттің жалпы ахуалын өркендетудің негізгі бастауларының бірі — өндірілетін өнімдердің, көрсетілетін қызметтердің бәсекелік қабілетін арттыру екендігі белгілі. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, бәсекеге қабілеттілік кез-келген елдің экономикасының дамуының ерекше маңызды факторы және шаруашылық кешенінің ең жақсы экономикалық көрсеткіші болып табылады. Әлем елдерінің жаһандық бәсекеге қабілеттілік индекстерін Бүкіләлемдік экономикалық форум (БЭФ) өзінің жыл сайынғы қорытындыларында шығарып отырады. Бұл зерттеулер 2004 жылдан бері жүргізіледі және қазіргі кезде әлемнің түрлі елдері бойынша бәсекеге қабілеттілік көрсеткішінің неғұрлым толық кешенін бейнелейді. Бүкіләлемдік экономикалық форумның өкілдері ұлттық экономикалардың бәсекеге қабілет-тілігінің көптеген және мейлінше алуан түрлі факторларымен анықталатынын айтады. Осылайша, мемлекеттік қаржыларды тиімсіз басқару мен инфляцияның жоғары деңгейі экономика жағдайына теріс әсер етсе, интеллектуалдық меншік құқықтарын қорғау, дамыған сот жүйесі және басқа да шаралардың оң әсер етуі мүмкін. Институттық факторлармен бірге, білім беру мен жұмыс күшінің біліктілігін арттыру, жаңа білімдер мен технологияларға тұрақты қолжетімділіктің болуы да шешуші рөл атқара алады. Экономиканың бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын факторлар бастапқы жағдайлар мен дамудың ағымдағы деңгейіне байланысты

әлем елдерінің экономикалық жүйелеріне түрліше ықпал етеді. Сонымен бірге, уақыт өте келе факторлардың өздерінің де өзгеріп тұратындығы белгілі жәйт. Бүкіләлемдік экономикалық форум (БЭФ) Қазақстанның бәсекеге қабілеттілік рейтингін 4,41 индексімен 51-ші позициядан 50-ге көтерді.[1] Бұл туралы БЭФ-ның 2013-2014 жылдарға арналған жаһандық бәсекеге қабілеттілік бойынша жарияланған есебінде айтылған.[1] Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі экономикалық дамудың түрлі деңгейлерінде тұрған әлем елдерінің бәсекеге қабілеттілігін егжей-тегжейлі сипаттайтын 113 ауыспалыдан тұрады. Барлық ауыспалылар ұлттық бәсекеге қабілеттілікті айқындайтын 12 бақылау көрсеткіштеріне біріктірілген. Олар:

1. Институттар сапасы.
2. Инфрақұрылым.
3. Макроэкономикалық тұрақтылық.
4. Денсаулық және бастауыш білім беру.
5. Жоғары білім және кәсіптік даярлық.
6. Тауарлар мен қызметтер нарығының тиімділігі.
7. Еңбек нарығының тиімділігі.
8. Қаржы нарығының әртүрлілігі.
9. Технологиялық даму деңгейі.
10. Ішкі нарықтың мөлшері.
11. Компаниялардың бәсекеге қабілеттілігі.
12. Инновациялық әлеует.[2]

Өз зерттеулерінде эксперттер 148 елді сараптаудан өткізген.

Зерттеу барысында көрсетілгендей, Қазақстан экономикасының басым тұстары – тиімді еңбек нарығы (15-орын) және тұрақты макроэкономикалық көрсеткіштер (23-орын). [2]

Қазіргі кезде Қазақстан нарықтық экономикалық ел ретінде танылған мемлекет, ол жаңа экономикалық даму кезеңіне жол ашты. Көптеген жылдар бойы қалыптасқан жоспарлы экономикадан нарықтық қатынастарға көшуі экономикада біраз қиыншылықтар тудырды. Осы уақытқа дейінгі сыртқы сауданың статистикасына жүгінетін болсақ, экспорт пен импорттың, жалпы тауар айналымының бірте-бірте ақырындап өсіп отырғандығын байқаймыз. Осы жағдайда негізгі экспортталатын тауарлар болып мұнай, газ конденсаты, қара және түсті металл, ауылшаруашылығы өнімдері қалып отыр. Яғни еліміздің экспорты шикізаттық бағытта

болып отыр. Жалпы шикізат пен алғашқы өңдеуден өткен өнімдердің үлесіне тұтас экспорттың 80%-ы тиеді.[3] Мұндай жағдайды тек қана отандық өнімдердің бәсеке қабілеттілігінің төмендігімен ғана емес, сонымен қатар экспортты ынталандырудың тиімді саясатының қолға алынбауы арқылы түсіндіруге болады. Қазіргі жаһандану жағдайында экономикамыздың бәсекеге қабілеттілігін төмендетіп тұрған бірқатар проблемалар бар. Оларды жалпылама атап өтетін болсам: өндірісте әлі де болса шикізат бағыттылығының басымдығы, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымауы, кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық тұрғыдан артта қалушылығы, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТКЖ) қаржының аз бөлінуі, Қазақстан тауарлары мен қызметтерінің халықаралық сапалық стандартқа сай келмеуі, тауар өндіру мен қызмет көрсетуге кеткен шығындардың көп мөлшерде болуы.

Осындай факторларды ескере отырып, ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың мынадай тетіктерін ұсынамын:

- ғылым саласын білім беру саласының көлеңкесінде қалдырмай бөліп алу;
- отандық ғылымды қолдау;
- өндіріске жаңа техника мен технологияларды тиімді енгізу;
- ғылымның тиімді жаңалықтарын қаржыландыру, ғылым мен өндіріс арасында өзара тығыз байланыс орнату;
- инновацияны мүмкіндіктерді бағалау арқылы ел экономикасының приоритетті салаларына енгізу;
- отандық өнім өндірушілерді мемлекеттік қолдау арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- елдегі сыбайлас жемқорлықты бәсеңдету.

Отандық ғылыми зерттеулердің нәтижесін нарықтық экономиканың өзекті қолданбалы міндеттерін шешуге бағыттау өте маңызды. Бұл үшін біз біріншіден ғылым саласына көп көңіл бөлуіміз қажет. Ал қазіргі кезде елімізде ғылымға деген көңілдің аз бөлінуі ғылым мен білімді бір басқарушы аппаратқа беріп қойғанында. «Білім және Ғылым министрлігі» білім беру саласындағы жұмыстарға батып, ғылымға деген уақыттың бөлінбей қалуы. Министрлік тарапынан қабылданатын мемлекеттік бағдарламалар мен көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің барлығы

дерлік білім беру саласына бағытталады. Қоғамда еңбекақы төлеуді, ғылыми жетістіктерді, әсіресе ғылым мен техника саласындағы жастарды ынталандыру арқылы ғылыми еңбектің беделін, оған деген құрметті көтеру қажет. Жаңа идеялар әкелетін ақылды, білімді, өнертапқыш ғалымның мәртебесі күрт жақсаратындай жағдай қалыптастыру қажет. Себебі адамдар бүгін негізгі капитал болып саналады, сондықтан да олар жеткілікті мөлшерде қаржы салуға лайық.

Ғылымның қолданбалы нәтижелерін бағалау үшін бір өлшем – сол өнімге сұраныс болуы керек. Өкінішке қарай, бүгінгі күні мемлекет өнеркәсіп пен бизнес тарапынан инновацияға сұранысты емес, ұсынысты ғана ынталандырып отыр. Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге кеткен шығын оны сату арқылы түпкі нәтижемен өзін-өзі ақтауы қажет. Түпкі нәтиже алу үдерісіне елімізде бұрыннан қалыптасқан ғылыми-зерттеу және тәжірибе-конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТҚЖ) бөлінетін қаржыларды бастапқы қолданбалы зерттеулерге айтарлықтай көбірек, ал соңғы басқыштағы әзірлемелерге жеткіліксіз мөлшерде аз бөліп, тиімсіз пайдалану құрылымы да ұнамсыз әсер етуде. Соның салдарынан көптеген аяқталған ғылыми-зерттеулер өндіріске енгізуге дайын ақырғы ғылыми-техникалық өнім деңгейіне жеткізілмейді. Ал әлемдік тәжірибеде ҒЗТҚЖ шығындарының құрылымы: іргелі зерттеулерге – 13-15%, қолданбалы зерттеулерге – 25-30%, ғылыми әзірлемелерге 55-60% мөлшерінде қалыптасқан. Қазақстандағы бұл көрсеткіш 2012 жылы сәйкесінше – 22; 47,5 және 22,8 пайызды құрап, қалған бөлігі ғылыми-техникалық қызметтердің үлесіне тиген. Сол себепті де 2020 жылға қарай ғылыми-техникалық саланы қаржыландыру сәйкестілігі іргелі зерттеулерге – 15%, қолданбалы зерттеулерге – 30%, ғылыми әзірлемелерге – 50%, ал ғылыми-техникалық қызметке 5% деңгейінде болатындай көрсеткішке жету өте өзекті. [4] Егер де қаржыландыру осындай деңгейге жетсе, бұл өнім өндіруге кеткен материал-техникалық, еңбек ресурстарын үнемдеп, сапаны көтеруге мүмкіндік береді. Ресурстарды үнемдеу отандық өнімге кететін шығындарды азайту арқылы оның өзіндік құнының да нарықта тұтынушыға тиімді болуына әсер етіп, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Қазіргі уақытта білім қоғамның әлеуметтік-мәдени жаңғыруының, мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды жүйе құраушы ресурсы, инновациялық жүйе жасауды және елдегі адами

капиталды дамытудың маңызды факторы болды. Білім саласы елдің бәсекеге қабілеттігін арттырудың негізін құраушы факторлардың бірі болып табылады. ДЭФ ЖБИ 2014-те ағымдағы жылы Қазақстан «Жоғары білім және кәсіби даярлық» факторы бойынша 62-орын алады, бұл ретте елдің осы фактор бойынша жайғасымы 8 тармаққа төмендеген (Кесте 1).

Кесте 1 – ДЭФ ЖБИ Қазақстанның білім көрсеткіштері бойынша орналасу көрсеткіші

Көрсеткіш	ДЭФ ЖБИ 2014-2015	ДЭФ ЖБИ 2013-2014	Өзгеріс
Бастауыш білім сапасы	64	69	▲ 5
Бастауыш біліммен қамту (таза), %	116	118	▲ 2
Орта біліммен қамту (жалпы), %	42	29	▼ 16
Жоғары біліммен қамту (жалпы), %	62	58	▼ 4
Білім жүйесінің сапасы	76	88	▲ 12
Математика және жаратылыстану білімінің сапасы	72	75	▲ 3
Менеджмент мектептерінің сапасы	92	96	▲ 4
Мектептерде Интернетке қол жеткізу	56	52	▼ 4
Зерттеу және білім қызметтерінің қол жетімділігі	66	65	▼ 1
Персоналдың біліктілігін арттыру	62	56	▼ 6
Мәлімет көзі: Global Competitiveness Report 2014-2015, World Economic Forum, 2014			

Қазақстанның осы фактор бойынша орналасу көрсеткішінің күрт төмендеуіне орта біліммен қамтудың (жалпы) 2013-2014 рейтингтегі 101,9 % (29-орын) 2014-2015 рейтингте 97,7% (42-орын) дейін төмендеуі себеп болды. Сондай-ақ осы факторға «Персоналдың біліктілігін арттыру» сауалнама көрсеткішінің төмендеуі ықпал етті, ол бойынша ел рейтингте 56-дан 62-орынға түсті.

Іргелі зерттеулер - жаңа білімдерді пайдалануға байланысты қандай да бір нақты мақсат қоймай жаңа білім алуға бағытталған эксперименттік немесе теориялық зерттеулер жатады. Олардың нәтижесі - болжамдар, теориялар, әдістер, т.с.с. Іргелі зерттеулер алынған ғылыми нәтижелерді іс жүзінде пайдалану мүмкіндіктерін ашу үшін қолданбалы зерттеулер жүргізу туралы ұсыныс берумен, ғылыми жарияланымдар, т.с.с. жасаумен аяқталуы мүмкін. Қолданбалы зерттеулер – нақты тәжірибелік міндеттерді шешу мақсатында жаңа білімдер алуға бағытталған жаңа маңызды жұмыстар. Қолданбалы зерттеу іргелі зерттеулердің нәтижелерін

пайдаланудың мүмкін болатын жолдарын, бұрын қалыптасқан мәселелерді шешудің жаңа әдістерін анықтайды.

Ғылыми-техникалық әзірлемелер - зерттеулер және практикалық тәжірибе нәтижесінде алынған бар білімге негізделген, және жаңа материалдарды, өнімдерді, үдерістерді, құрылғыларды, қызмет көрсетуді, жүйелерді немесе әдістерді құруға бағытталған жүйелік жұмыстар жатады. Бұл жұмыстар сондай-ақ бар объектілерді елеулі жетілдіруге бағытталуы мүмкін. [3]

Кез-келген елдің экономикалық байлығын үш негізгі шикізатпен өлшейді: астық, мұнай және алтын. Осы үшеуінің де табиғи қоры біздің мемлекетте мол. Осыған байланысты біздің мүмкіншіліктеріміздің әлеуеті жоғары. Және де бізге ең тиімдісі кәсіпорындарды алғашқы өңдеу сатысына өткізіп, біртіндеп экономиканы шикізат бағыттылықтан арылтуымыз қажет. Ол үшін бізге жаңа технология, сол технологияны игерген кадрлар қажет. Нақты өндірістік-экономикалық даму тек дәстүрлі технологиялық тәртіптердің ауыстыру нәтижесінде жүзеге асырылады. Сондықтан, жаңа индустриалды саясат өз уақытындағы ескі технологияны жаңа технологиямен алмастырылуын қамтамасыз етілуді талап етеді. Осындай іс-шараларды жүзеге асыру арқылы 1950 жылдың ортасында әлемдік техника-экономикалық жетістіктері бар мемлекеттердің технологиялық деңгейін 5-ші технологиялық өңдеу жұмыстарын жандандыру арқылы, өнімдердің соңғы түрлерінің санын көбейтуге және өнім сапасын арттыруға қол жеткізді. Кеңес Одағымен қатар Қазақстан экономикасы 3,4-ші технологиялық өңдеу жұмыстарын қолдану қолға алынып жатқан болатын. Бес балдық жүйе бойынша индустрия өндірісінің бүгінгі жағдайы көрсетілген. Байқап отырғанымыздай 5,6-ші технологиялық өңдеу деңгейлері жоқтың қасы.[4] Сондықтан экономикамыз әруақытта, дағдарыс кезінде әлжуаз келеді (Кесте 2).

Сондықтан инновацияны толығымен қаржыландырумен қоса, отандық экономиканың мүмкіншіліктеріне сай деңгейлерді қаржыландыру тиімді. Алғашқы деңгейлерді толығымен қамтымай, 5-6 деңгейге өте біршама қиындықтар туғызуы мүмкін.

Нақты сала кәсіпорындарына, яғни өнімді өңдеу секторына қатысты мемлекеттік инвестициялық саясат ұстану қажет. Қазіргі кезде зейнетақы қорлары, ұлттық қор, даму институттары, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар, мемлекеттік холдингтік компаниялар, сақтандыру қорларының жинақтаған қаржыларын

тиімді несиелеу тетіктері арқылы аталған саланы қолдауға болады. Мемлекеттік саясаттың негізгі түйіні өндірістік және ғылыми-техникалық кешендерді жиынтық түрде ішкі және сыртқы факторларды, сауда жүйесіндегі әлемдік талаптардың негізгі қағидаларын сақтай отырып икемді, бәсекеге қабілетті өнімді шығаруға негізделуі тиіс. Осы арқылы мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болады.

Кесте 2 – Дағдарыстан кейін кәсіпкерлікті өркендетудің индустриалды-инновациялық негіздерін жүзеге асыру тұжырымдамасының өзара қарым-қатынасының жүйелі іс-әрекеттер реті.

Іс шаралар Технологиялық деңгейлер	Құқық- тық база	Ресурс	Инфра- құры- лым	Кадр дайын- дау	Мемле- кеттік реттеу	Ақпараттық, ғылыми, әдістемелік қолдау
Жоспарлау	3	3	3	3	3	3
Барлау	3	3	3	3	3	3
Өндіру	3	3	3	3	3	3
Байыту	2	2	2	2	2	2
Қорыту	2	2	2	2	2	2
Өңдеу	1	1	1	1	1	1
Терең өңдеу	0	0	0	0	0	0
Ескерту - [3,4] дереккөз бойынша автормен құрастырылған.						

Отандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру өте маңызды және дәл уақытында ел назарына ұсынылып отырған асқақ мақсат. Өйткені, әлемдегі барынша өрбіп, қанатын жайған жаһандану үрдісінен тыс ешбір мемлекет болмайды. Соның ішінде ашық әрі демократиялық қоғам құрып жатқан Қазақстан одан шеткері қалмайды. Демек, дүние жүзі мемлекеттерінің ішінде алатын орнымыз осы бәсекеге қабілеттілікке байланысты. Экономиканың даму қарқынын үдетіп, оны ұзақ уақыт ұстап тұру мүмкіндігі де осы бәсекеге қабілеттілікке байланысты. Халықтың тұрмысын үзбей жақсартып отырып, әлемдегі ең жақсы әлеуметтік стандарттарға жеткізу мүмкіндігі де осыған байланысты. Қорыта келгенде, ұлттық дамудың келешектегі басты мақсаты да, міндеті де осы бәсекеге қабілеттілік. Бұл біздер, қазақстандықтар үшін баршамыз іске асыруға жұмылатын шынайы ұлттық идея.

Әдебиеттер тізімі:

1. Беренс В., Ховранек П. Руководство по оценке эффективности инвестиций. – М.: АОЗТ «Интерэксперт» – Инфра – М, 1995 193 бет
2. Портер М. Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран, - М:Международные отношения, 1993, -С-896.
3. Сабден О.С Повышение конкурентоспособность национальной экономики: критерии оценки и пути повышения. – Экономика: Избранные труды. –Алматы,2011, - С – 392
4. Ғылым және инновация статистикасы //интернет ресурс//
5. Global Competitiveness Report 2014-2015, World Economic Forum, 2014
http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf